

М. В. Єльніков
(Запоріжжя)

**ПОЛІВАРІАНТНІСТЬ ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ
НАСЕЛЕННЯ НИЖНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я IX ст.
(за матеріалами комплексу з некрополя Мамай-Сурка)**

У публікації на прикладі комплексу 1156 могильника Мамай-Сурка поблизу Запоріжжя розглядається вплив аланського, болгарського та угорського етнічних компонентів на особливості формування поховального обряду населення Нижнього Подніпров'я у IX ст.

Ключові слова: алани, болгары, кераміка, мадяри, Мамай-Сурка, поховання, салтівська культура.

Історико-культурний розвиток Нижнього Подніпров'я другої чверті VIII – середини X ст. традиційно залишається «білою плямою», попри відкриття в регіоні цілого ряду пам'яток зазначеного періоду. Включення С.О. Плетнєвою цієї території до складу II-го степового Донського варіанту салтово-маяцької культури (Плетнєва 2000, с. 12-13, рис. 1) викликало критику з боку ряду дослідників. Зокрема, В.О. Кожмар, розглянувши нижньодніпровські салтівські поховальні комплекси (Вільноандріївка, Софієвка, Михайлівка, Узвіз, Самарівка, Коломийці, Попова-Балівка), дійшов висновку про їх етнічну неоднорідність і відірваність від «основного салтівського ареалу». Виступаючи проти ідеї постійного проживання салтівців у Подніпров'ї, автор пов'язує їх з різними групами протоболгар та алан, датуючи ці пам'ятки IX ст. – періодом пе-

ребування у Північному Причорномор'ї угорського населення (Кожмар 2004, с. 88-91).

Поряд з вирішенням завдань щодо включення салтово-маяцьких пам'яток Нижнього Подніпров'я до «салтівського ареалу», важливим є питання про поліваріантність поховального обряду VIII – середини X ст. в цьому регіоні і ступінь впливу на нього окремих груп населення іранського, тюркського і фіно-угорського походження. Складність виділення ознак обрядовості зумовлена тим, що більшість поховальних комплексів пониззя Дніпра знайдені випадково, відсутні дані про форму і конструкцію могильної ями, положення й орієнтацію небіжчиків тощо. Аналіз керамічного матеріалу IX–X ст. з пам'яток Степового Подніпров'я засвідчив, що вони увібрали в себе як «салтоїдні» ознаки, так і слов'янські елементи. Це відображає, на думку А.Т. Сміленко й А.О. Козловського, неоднорідний склад населення на цих територіях і вказує на те, що частина алано-болгарського населення взяла участь у формуванні давньоруської культури регіону (Сміленко 1975, с. 169-175; Козловський 1992, с. 153-156).

Серед нижньодніпровських салтівських поховальних комплексів значний інтерес становить ґрунтове поховання № 1156 з некрополя Мамай-Сурка золото-

ординського періоду. Воно знаходилося у південно-східній частині могильника, на його периферії (значна частина пам'ятки зруйнована Каховським водосховищем). У чорноземному шарі, на глибині 0,45–0,60 м від сучасної поверхні, був виявлений розвал жолобчатої круглодонної амфори (рис. 1: 1). Збережена її висота – 29,6 см, діаметр в першій третині тулуба – 21,0 см; поверхня крупнорифлена, зі слідами білого ангобу; в тісті незначні домішки товченої мушлі і вапняку.

Контури могильної ями прямокутно-овальної в плані форми було зафіксовано на глибині 0,95 м, на переході чорнозему в суглинок. Яма розмірами 1,93 × 0,74 м, витягнута по осі захід – схід, східний край звужений, (рис. 1: 2). Стінки за довгою віссю могили на глибині 0,4–0,5 м мали незначні приступки, що плавно звужувалися до дна. У торцевих стінках містилися ніші-підбої – 0,72 м на сході і 0,05 м (у первісному вигляді – близько 0,6 м) – до заходу. Заповнення складалося з чорнозему (рихлого в нижній частині), знайдені 4 фрагменти стінок від рифленої амфори (рис. 1: 3).

Скелет чоловіка лежав витягнуто на спині, головою на захід. Руки випростані вздовж тулуба, ноги зведені в ступнях. На дні могили, біля західної стінки, вище черепа і праворуч від нього, знаходилися використаний фрагмент ручки амфори (рис. 1: 4), два уламки стінок від амфори (рис. 1: 5) і один – від ліпної (рис. 1: 6) посудини. Ліворуч, дещо вище черепа, стояв одноручний глечик, вінце якого (зі зливом-?) було втрачене у давнину (рис. 1: 7). Вище голови, біля західної стінки знаходився повний скелет черепахи, два скелети черепах – справа і зліва від черепа (на «плечах» небіжчика), ще два – за ступнями. Всі п'ять черепах зорієнтовані мордами в західному напрямку, як і кістяк чоловіка, немов би супроводжуючи його в потойбічний світ.

У поховальному обряді та інвентарі поховання № 1156 відзначаються аланські, протоболгарські й угорські компоненти. До поминальної тризни належить амфора кримського (візантійського-?) виробництва, за відсутністю вінця і ручок датується у широкому хронологічному діапазоні

VIII–X ст. Залишки ритуальних трапез є характерною ознакою пам'яток аланського населення Лісостепу, зокрема, Дмитрівського могильника на Сіверському Дінці (Плетнієва 2000, с. 40; 2003, с. 57–58).

Лискований сіро-коричневого кольору глечик, приземкуватої округло-конусоподібної форми, висотою 17,4 см, з діаметрами в центральній, широкій частині – 16,3 см, дна – 11,5 см; з петельчастою ручкою, орнаментований під вінцем і на тулубі горизонтальними прямими та хвилястими лініями. Поверхня мастка, з внутрішнього боку горловини є вертикальні розчоси. На зовнішньому боці ручки нанесені 9 горизонтальних заглиблених ліній-розчосів. За орнаментациєю і формою, глечик близький як до аланського, так і до протоболгарського столового посуду (Мельникова 2001, с. 116, рис. 1:1; Баранов 1990, с. 100–101, рис. 35: 2). В той же час, комбінація ліпного і гончарного посуду характерна для районів із переважанням аланського населення на Сіверському Донці (Флєров 2000, с. 118).

Особливе місце посідають залишки п'яти дорослих болотяних черепах. Черепаха відноситься до індо-арійських жертвних тварин, як хтонічне божество вона символізує воду, жіноче начало, безсмертя. Залишки цих тварин зустрічаються у скіфських, сарматських, черняхівських і пеньківських старожитностях. Звертає увагу однакова кількість черепах з поховання № 1156 мамай-суркінського некрополя і поховання № 80 черняхівського могильника поблизу радгоспу «Придніпровський» Херсонської обл. Панцири черепах виявлені і на територіально близьких пам'ятках – у скіфських похованнях могильника Мамай-Гора та у господарських ямах черняхівського поселення Портмашеве (Ерохіна 2007, с. 169–174). На салтівських пам'ятках черепахи виявлені у Дмитрівському і Красногірському могильниках. М.В. Любичевим зроблений доволі важливий висновок щодо зв'язку звичаю поховання черепах «з присутністю іранців», а також наявності поблизу таких пам'яток річки (Любичев 2001, с. 7).

До протоболгарських елементів поховального обряду відноситься конструк-

ція ґрунтової прямокутної (прямокутно-овальної) могильної ями і «приступки» з довгих її боків. На такі «приступки» укладали дерев'яне перекриття, проте слідів дерева в похованні 1156 з Мамай-Сурки не зафіксовано. Крім того, більшість поховань протоболгар неглибокі, до одного метра (*Плетнева 2000, с. 28*). У розглянутому комплексі дно могили знаходилось на глибині 1,94 м.

С.О. Плетньова відзначала, що в ґрунтових ямах протоболгар в області Середнього Дінця наявні незначні підбої в головній частині могили (*Плетнёва 2003, с. 66*). За підрахунками дослідників, ніші-підбої в головах і ногах у протоболгарських похованнях вказаного регіону складають 8,3% (*Красильников 1990, с. 31*). В.С. Аксенов і О.О. Тортика відзначають, що поява ніш-підбоїв в торцевих стінках могильних ям, укладання в них або в ноги небіжчика шкури коня на пам'ятках протоболгарського населення Подоння слід пов'язувати зі впливом угорського етнічного компоненту (*Аксенов, Тортика 2001, с. 203*).

Отже, в комплексі 1156 могильника Мамай-Сурка простежуються риси аланського, протоболгарського й угорського поховальних обрядів. Лишається невизначеним, чи відбулося взаємопроникнення цих ознак під час перебування угрів у Дніпро-Донському межиріччі у 837–889 рр., або вони з'явилися раніше, ще в період другої міграційної «хвилі» салтівців. Вірогідно, ці міграції були досить потужними. Частина цього строка того населення взяла участь у формуванні місцевої давньоруської культури, окремі риси попереднього поховального обряду простежуються до кінця XIV ст. Так, у похованнях золотоординського періоду на некрополі Мамай-Сурка в конструкції могил відзначені уступи-заплічки і незначні підбої біля голови та в ногах небіжчиків. Останні спостереження потребують додаткових досліджень.

Аксенов, Тортика 2001

Аксенов В.С. Протоболгарские погребения Подонья и Придонечья VIII–X вв.: Проблема поливариантности обряда и этноисторической

интерпретации / В.С. Аксенов, А.А. Тортика // Степи Европы в эпоху средневековья. – Т. 2: Хазарское время. – Донецк: Изд-во Дон. НУ, 2001. – С. 191-218.

Баранов 1990

Баранов И.А. Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура) / И.А. Баранов. – Киев: Наукова думка, 1990. – 168 с.

Ерохина 2007

Ерохина Л.А. Останки болотной черепахи в археологических комплексах на территории Запорожской области / Л.А. Ерохина // Музейный вестник. – Запоріжжя: вид. ЗОКМ, 2007. – Вип. 7. – С. 169-174.

Козловський 1992

Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX – XIV ст. / А.О. Козловський // Київ: Наукова думка, 1992. – 184 с.

Комар 2004

Комар А.В. Салтовская и «салтоидная» культуры в Поднепровье / А.В. Комар // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре: Материалы II Судакской междунар. научн. конф. – Киев-Судак: Академперіодика, 2004. – Часть III–IV. – С. 87-91.

Красильников 1990

Красильников К.И. О некоторых вопросах погребального обряда праболгар Средневековья / К.И. Красильников // Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе. – Казань, 1990. – С. 28-44.

Мельникова 2001

Мельникова І.С. Салтівське поховання в околицях Кременчука / Мельникова І.С. // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2001. – № 2. – С. 116.

Любичев 2001

Любичев М.В. Об одной группе сакральных памятников поселений верхнего течения Северского Донца раннего средневековья / М.В. Любичев // Вісник Харківського національного університету. – № 526: Історія. – Вип. 33. – Харків: НМЦ «СД», 2001. – С. 4-14.

Плетнева 2000

Плетнева С.А. Очерки хазарской археологии / С.А. Плетнева. – Москва: Мосты культуры; Иерусалим: Гешарим, 2000. – 366 с.

Плетнева 2003

Плетнёва С.А. Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV–XIII века): Учебн. Пособие / С.А. Плетнева. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 2003. – 248 с.

Флёров 2000

Флёров В.С. О технологии изготовления салтово-маяцкой лощеной керамики / В.С. Флёров // Археология восточноевропейской лесостепи. – Вып. 14: Евразийская степь и лесостепь в эпоху раннего средневековья. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2000. – С. 111-119.

Єльніков М.В.

M.V. Elnikov

**ПОЛИВАРИАНТНОСТЬ ПОГРЕБАЛЬНОГО
ОБРЯДА НАСЕЛЕНИЯ НИЖНЕГО ПОДНЕ-
ПРОВЬЯ IX в. (по материалам комплекса
из некрополя Мамай-Сурка)**

В публикации на примере комплекса 1156 могильника Мамай-Сурка у Запорожья рассматривается влияние аланского, болгарского и угорского этнических компонентов на особенности формирования погребального обряда населения Нижнего Поднепровья в IX в.

Ключевые слова: аланы, болгары, керамика, мадьяры, Мамай-Сурка, погребение, салтовская культура.

**VARIETY OF THE BURIAL RITE OF THE
INHABITANTS OF THE LOW DNIEPER AREA
IN THE ELEVENTH CENTURY (After the Data
of the Mamay-Surka Necropolis)**

The paper deals with the components of the Alan, Bulgar and Hungarian origin, which influenced the forming of burial rite of the inhabitants of the low Dnieper area in the eleventh century.

Key words: Alans, Bulgars, ceramics, Magyars, Mamay-Surka, necropolis, Saltov culture.

Єльніков Михайло Васильович

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету, фахівець в галузі золотоординської археології Півдня України

e-mail: elnikov@meta.ua, тел.: +38 096 234-63-04

69067 Україна, м.Запоріжжя-67, вул. Сеченова, 41, кв. 22